

П. М. Сас (Київ)

Історик українського козацтва О. Рігельман

Характеризуються погляди відомого представника української історіографії другої половини XVIII ст. О. І. Рігельмана на проблему виникнення і розвитку українського козацтва, які випливають з його праці «Літописна оповідь про Малу Росію». Підкреслюється, що, незважаючи на компілятивний характер, внаслідок чого помітно знижується значення історичного трактату О. І. Рігельмана як джерела, він має своєрідну авторську концепцію історії української козащини, котра спирається переважно на ідеологічні критерії.

Олександр Іванович Рігельман (1720—1789) увійшов в історію української історіографії другої половини XVIII ст. насамперед як автор фундаментального трактату «Літописна оповідь про Малу Росію» (остаточно праця була завершена ним у 1787 р.). Його перу належать монографії «З'ясування про Кизлярську фортецю, складене у 1757 році» й «Історія або оповідь про донських козаків» (1778), а також матеріали фольклорного характеру. Маючи інженерну освіту, він залишив чимало креслень оборонних укріплень, карт і планів українських міст та містечок.

Життєвий шлях Рігельмана — вихідця з німецької дворянської родини, уродженця Петербурга і випускника привілейованого Петербурзького шляхетного корпусу — був досить тісно пов'язаний з Україною. Ще зовсім молодого людиною він опинився на землях Запорожжя, де мав нагоду близько ознайомитися з побутом, звичаями й усними переказами козацтва. Коли ж позаду лишилися нелегка служба військового інженера на північно-східній оборонній лінії від м. Кизляра до Ішиму й на Дону, а також участь у двох російсько-турецьких війнах XVIII ст., Рігельман знову повернувся на Україну. Останні сім років свого життя відставний інженер (на той час уже генерал-майор) провів у селі Андріївці на Чернігівщині — маєтку дружини, яка походила з козацького роду Лизогубів. Це був період плідної роботи Рігельмана над доопрацюванням рукопису «Літописної оповіді про Малу Росію» (спочатку твір мав назву «Історія малоросійська або оповідь про козаків») ¹.

Дослідження творчої спадщини історика розпочалося із середини XIX ст. Щоправда, на перших порах переважали емоційні оцінки, а не предметний науковий аналіз його праць. Так, перший видавець «Літописної оповіді про Малу Росію» О. М. Бодянский характеризував автора як «письменника дуже допитливого, працелюбного і видатного у тому, що стосується вітчизняної історії» ². Діаметрально протилежної думки дотримувався К. Д. Кавелін, який не лише відмовляв Рігельману у таланті, а й не вважав його за історика ³.

Вперше справді по-науковому підійшли до вивчення історіографічного доробку вченого Н. Д. Василенко-Полонська та А. П. Єршов. Предметом їхніх розвідок стала джерельна база «Літописної оповіді про Малу Росію». Дослідники переконливо довели, що Рігельман за-

¹ Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование России.— М., 1847.— С. I—VI.

² Бодянский О. Предисловие // Там же.— С. 111.

³ Кавелин К. Д. Собр. соч.— СПб., 1897.— Т. 1: Монографии по русской истории.— С. 759, 803.

позичив великий масив фактичного матеріалу з праць своїх попередників — «Історії про козаків запорозьких» С. Мишецького, «Відомостей про козаків запорозьких» Г. Міллера та «Короткого опису про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» П. Симоновського. Характерно, що останній твір справив на Рігельмана деякий «методологічний» вплив⁴.

Певну увагу Рігельману як історика України й українського козацтва приділили автори окремих узагальнюючих монографій з історіографії та джерелознавства. Йдеться насамперед про М. І. Марченка та М. А. Литвиненко, у працях яких в оглядовому плані проаналізовано «Літописну оповідь про Малу Росію». Причому обидва дослідники вважають, що Рігельман був компілятором і не виробив власної концепції історичного минулого українського народу⁵.

Із спеціальних праць, присвячених творчій спадщині Рігельмана, найбільш ґрунтовною є стаття Я. І. Дзири, у якій розглядається склад джерел «Літописної оповіді про Малу Росію»⁶. Дослідник слушно порушив питання про компілятивний метод написання історичних праць як закономірний етап розвитку української історіографії XVIII ст. За його спостереженнями, основними джерелами книги Рігельмана послужили літописи Самовидця і Грабянки. Автор «Літописної оповіді про Малу Росію» від себе додав лише те, що розбив літописні матеріали на невеликі фрагменти і дібрав до них заголовки. Особливо широко використав він для компілятивних вставок до своєї праці літопис Самовидця, дослівно переписавши дві третини цього твору. У праці Рігельмана чітко простежується тенденція до замовчування історичної самобутності українського народу і всілякого вип'ячування ролі царської Росії в історії України. Рігельман, по суті, відмовився від вживання терміну «Україна», використовуючи натомість назви «Мала Росія», «Росія». Він свідомо не ввів до свого твору літописного опису тих подій, які у невідомому світі зображували самодержавну владу. З другого боку, історик прагнув підкреслити царєвільські настрої серед української старшини⁷.

Я. І. Дзира звернув увагу на те, що, висвітлюючи події української історії другої половини XVII ст. за текстом літопису Самовидця, Рігельман у ряді випадків доповнив загальну її картину повідомленнями з літопису Грабянки, «Короткого літопису Малої Росії» В. Рубана та іншими матеріалами. При цьому найбільшу кількість уточнень і доповнень ним було взято з літопису Грабянки (зокрема, Рігельман механічно переніс з нього на сторінки своєї книги цілий ряд листів, угод, статей, віршів, пов'язаних з діяльністю Б. Хмельницького). На думку дослідника, Рігельман не був знайомий з літописом С. Величка, а, очевидно, використав те саме джерело, на основі якого останній написав свій твір⁸.

Таким чином, джерельну базу «Літописної оповіді про Малу Росію» в сучасній історіографії тією чи іншою мірою досліджено. Однак ряд особливостей методики Рігельмана та його концепція виникнення і розвитку українського козацтва потребують глибшого вивчення. Саме ці аспекти й становлять предмет уваги автора даного повідомлення.

⁴ Василенко-Полонська Н. Д. Історики Запорозжя XVIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— Т. 1.— С. 811—824; Єршов А. П. Сторінка з українського джерелознавства: До питання про джерела праці О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» // Там же.— С. 841—848.

⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 88—89; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст.— Харків, 1970.— С. 192—195.

⁶ Дзира Я. І. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1969.— Вип. 2.— С. 158—179.

⁷ Там же.— С. 158—160, 167—169.

⁸ Там же.— С. 169, 170, 173, 174, 176—178.

Отже, дослідники сходяться в тому, що книга Рігельмана має яскраво виражені риси компіляції. Однак це аж ніяк не свідчить про «неповноцінність» твору, якщо враховувати конкретно-історичні умови її написання. Адже «Літописна оповідь про Малу Росію» зовсім не історіографічний курйоз, а «класичний» для української історіографії другої половини XVIII ст. компілятивний трактат, який віддзеркалює стан тогочасної історичної думки, а якщо ширше — то й менталітет суспільства. Найвідоміші тогочасні історіографи, в тому числі П. Симонівський, С. Лукомський, І. Міллер, В. Рубан й О. Рігельман, спиралися на історичну (літературну) традицію, що склалася на Україні в попередній період. Особливо великий вплив на них мав описово-розповідний метод систематизації фактичного матеріалу, притаманний козацько-старшинським літописам та іншим пам'яткам історичної думки на Україні другої половини XVII — першої половини XVIII ст., і насамперед, літописам Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, «Хроніці Ф. Софоновича, київському «Синопису», «Короткому описанню Мало-росії» невідомого автора. Авторам цих творів гостро бракувало критичного підходу до джерел. Так, навівши у своїй праці велику кількість грамот, дипломатичних документів, листів та інших історичних матеріалів, С. Величко, однак, не зміг критично їх осмислити⁹. Заклики окремих діячів Києво-Могилянської академії того часу, зокрема Ф. Прокоповича, до скрупульозного вивчення широкого кола джерел й з'ясування їх історичної вартості¹⁰, фактично не були почуті історіографами.

Не дивно тому, що й історики другої половини XVIII ст., які продовжили традиції своїх найближчих попередників, дотримувалися переважно ілюстративного методу використання документального матеріалу. Адже принципи наукової критики джерел ще не були розробленими. Цим і пояснюється компілятивність їхніх творів. Проте компілятивний метод історіописання, якому історики розглядуваного періоду віддавали належну данину, зумовлювався не лише усталеною історіографічною традицією. Певну роль, безумовно, відігравали й нові світоглядні засади та парадигми, що виникали в тогочасній суспільній свідомості. Адже у XVIII ст. на повний голос заявила про себе культура барокко з характерним для неї нігілізмом до всього усталеного, схилянням перед мінливістю світу та закликами до самопізнання¹¹. Відповідно, в очах сучасників інтелектуальні надбання попередників певною мірою набували допоміжного, службового значення, що створювало сприятливий ґрунт для запозичень із чужих праць.

Своєрідність фази розвитку, яку переживала українська історіографія в другій половині XVIII ст., стане зрозумілішою, якщо порівняти її надбання з досягненнями історичної думки на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Саме тоді у багатьох літературних й історіографічних пам'ятках з достатньою силою проявилися риси ренесансного історизму (критичний підхід до джерел, визначення автентичного змісту «темних» місць тексту, скрупульозне відтворення змісту і граматичних форм документів тощо). Особливо велику роль у справі встановлення буквального, а не символічного смислу застарілих термінів джерел відіграла вітчизняна лексикографія, яка досягла рівня тогочасної західноєвропейської лінгвістики («Лексис» Лаврентія Зизанія, Вільно, 1596; «Лексиконъ словеноросскій и именъ тлкованіе» Памво Беринди, К., 1627). Чимало письменників й істориків того періоду порівняно добре оволоділи такою дослідницькою процедурою, як застосування апарату посилань. Це, наприклад, стосується «Палінодії»

⁹ Багалій Д. Нарис української історіографії: Джерелознавство.— К., 1925.— Вип. 2.— С. 62—69.

¹⁰ Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х т.— К., 1979.— Т. 1.— С. 339, 342.

¹¹ Сас П. М. Суспільно-політичний та соціальний ідеал Г. С. Сковороди // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць.— К., 1990.— С. 184.

З. Копистенського (1622), «Катехізису» Л. Зизанія (1627), Густинсько-го літопису (не пізніше 1627). У «Палінодії», зокрема, всі авторські положення підкріплюються цілим рядом історичних свідчень¹². Отже, компілятивність історичних творів другої половини XVIII ст. стала закономірним етапом у розвитку української історіографії, яка сповна використала можливості традиційного описового методу історіописання, але не засвоїла і не розвинула ті елементи історизму нового часу, які зародилися колись в історичній думці України.

На ознаку жанру свого твору Рігельман взяв назву «Літописна оповідь». Справді, в книзі вряди-годи трапляються типово літописні за формою і змістом вставки, які мало або й зовсім не пов'язані з викладом основного матеріалу. Це хронографічного плану лаконічні записи без посилання на джерела про татарські напади на Україну, смерть і поставлення церковних ієрархів, епідемії, стихійні лиха, появу комет, замітки про врожай тощо¹³. Проте «Літописна оповідь про Малу Росію» не є літописом. Це — типовий історичний твір, який відзначається численними запозиченнями. До речі, у передмові до своєї книги Рігельман перелічує деякі використані джерела: «Истории малороссийские две, писанные двумя неизвестными писателями» (як з'ясувалося — літописи Самовидця та Г. Грабянки), київський «Синописис» та ін. До того ж, у ході дослідження Рігельман епізодично посилається на праці М. Кромера, В. М. Татищева, П. Шевальє й інших істориків. Однак навіть тоді, коли автор «Літописної оповіді про Малу Росію» робить посилання на використаний матеріал, з'ясовується, що насправді він мав справу не з автентичним джерелом, а скористався його обробкою іншими істориками. Йдеться про запозичення з книги П. Симоновського «Короткий опис про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» (1765), звідси було взято переклад записок П. Шевальє про війну козаків з поляками¹⁴.

Попри все праця Рігельмана не позбавлена внутрішньої логіки й характерної, притаманної саме їй концепції історії України. Авторська індивідуальність чітко проявляється в основних сюжетних лініях книги завдяки специфічно дібраним літературі та документальним матеріалам, вилучення із запозичених текстів окремих фрагментів або, навпаки, певних інтерполяцій, зміни ідейної тональності тих чи інших повідомлень із джерел, введення численних ремарок та ін. Опрацьовані подібним чином уривки з чужих творів «лягали» у визначене їм місце серед інших матеріалів «Літописної оповіді про Малу Росію», набуваючи при цьому певного відтінку залежно від контексту.

Для з'ясування особливостей методики використання джерел, якої дотримувався Рігельман, порівняємо кілька уривків з його праці з літописом Самовидця. Візьмемо сюжет про в'їзд султана Мехмеда IV у серпні 1672 р. до захопленого турками Кам'янця-Подільського.

«Літопис Самовидця»: «...Сам турчин, маючи там уехати, приказал, аби умерлих з склепов вибрано и за мѣсто вивезено, що зараз учинено; всѣх умерлих так з склепов, яко и з гробов викопivano и за мѣсто вожено, а образи божіе, беручи з костелов и церквей, по улицам мощено, по болотах, по которых турчин въехал в Камянець и его подданий незбожній Дорошенко гетман. Не заболѣло его сердце такого безчестія образов божіих за-для своего несчастливого дочасного гетманства!»¹⁵.

«Літописна оповідь про Малу Росію»: «Но как сам он возжелал в городе быть, то тотчас приказано было его везде очистить, даже и гробы с телами из склепов и могил вырыть и вывозить за город, а ико-

¹² Завитневич В. «Палинодия» Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI—XVII ст.— Варшава, 1883.— С. 267, 341, 369.

¹³ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 40; Ч. 2.— С. 173, 189, 201; Ч. 3.— С. 13, 15.

¹⁴ Єршов А. П. Назв. стаття.— С. 842.

¹⁵ Летопись Самовидца.— Киев, 1878.— С. 115.

нами святыми, из костел и церквей выбравши, улицы и грязи вымостить, по которым султан следуючи въехал на лошади и в соборную церковь сего города (так как Магомед II в церковь святой Софии, находящуюся в Константинополе), чему подданный его, богомерзкий гетман Дорошенко, не поболев сердцем, смотря на поругание святым образам, причиненное для его привременного окаянного гетманства, но привел на великое иступление, предавшись турку, народ»¹⁶.

Як бачимо, Рігельман вносить до використаного тексту певну мовно-стилістичну правку. Однак він не обмежується цією процедурою. Так, у розглядуваному уривку «Літописної оповіді про Малу Росію» зроблено інтерполяцію про в'їзд турецького султана Мехмеда II до константинопольського собору святої Софії, а також лапідарний висновок про тяжкі наслідки для українського народу політики гетьмана Петра Дорошенка.

Варто відзначити, що історика не завжди задовольняла досить характерна для стилю Самовидця проста описовість у висвітленні подій минулого. Іноді Рігельман навіть демонструє спроби історичного аналізу вчинків людей. У справедливості цієї думки можна переконатися, зіставивши уривки з обох творів, де розповідається про скрутне становище, в якому у 1675 р. опинився гетьман Дорошенко.

«Літопис Самовидця»: «Але вишол Сърко з Запорожжа, с которым згуду узял Дорошенко и присягу виконал на подданство его царскому величеству и послал своих послов на Москву, а напотом и санжаки отослал на Москву своим тестем; толко ж в том мало правды было, бо по старому посилал до турчина и до хана о помоч тое лѣто, манячи, отзиваючися слугою его царского величества, але жаль было гетманство положить»¹⁷.

«Літописна оповідь про Малу Росію»: «Пришел из Запорожья кошейвой атаман Иван Серко к Дорошенку и приглашал его, чтобы он отдался в подданство его царского величества, как ему и самому уже видно было, что он от всех сторон притесняем был и что вспоможение турецкое более для своих прибытков, а не для его, состояло, и дабы он в польские руки впасть не мог, с согласия своих старшин послал посланника своего в Москву, к его царскому величеству, и просил тем о принятии его и с подчиненными ему в подданство его величества, а после и санжаки турецкие с тестем своим отправил. Но и на сем Дорошенко не основался; он колебался мыслями своими и по сему наружно представлял себя быть слугою государя, внутренне же искал способы, как быть ему и с Украиной вольным чрез помощь турецкую и татарскую. Он не оставил послать еще просить по прежнему себе помощи, поелику жалел лишиться своего гетманства»¹⁸.

Отже, з розмірковувань Рігельмана (виділених нами) випливає, що автор «Літописної оповіді про Малу Росію» виступає не безстороннім хроністом, а прагне пояснити вчинки історичної особи, відштовхуючись від певних суспільно-політичних реалій. Розглядуваний фрагмент водночас є й тонкою психологічною замальовкою, у якій розкривається внутрішній стан людини, котра під тиском зовнішніх обставин мусить робити свій вибір.

У праці Рігельмана трапляються ремарки, в яких дається, хоч і не прямо, оцінка світоглядним засадам Самовидця. Так, фактично піддаються критиці деякі передсуди останнього. Мається на увазі уривок літопису про нещасливу пригоду, яка сталася у 1670 р. з гетьманом Дем'яном Многогрішним нібито внаслідок патріаршого соборного прокляття¹⁹. Коментуючи згадане твердження Самовидця, Рігельман підкреслює, що його могла зробити тільки легковірна людина. На його

¹⁶ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 135.

¹⁷ Летопись Самовидца.— С. 128.

¹⁸ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 148.

¹⁹ Летопись Самовидца.— С. 109.

власну думку, і негречні вчинки, і доброчесність людини завжди дістають відплату або винагороду, оскільки подібні речі визначаються волею бога. «А мне мнится, — пише історик, — что и без проклятия, но от дел своих плуты погибают. Естли б всех злых людей проклятием изводит, весьма б много духовным работы было; не лучше ль верить, что за всякое дело воздаяние человеку от бога насылается? Так на что ж людям людей заклинать и мнить быть тем им век потерянным?»²⁰. Надаючи цьому питанню великого значення, Рігельман повертається до нього ще раз в іншому місці книги. При цьому він знову оцінює факт позбавлення Многогрішного гетьманства в 1672 р. у рамках провіденціалістського розуміння історії²¹.

Отже, зайвий раз переконуємося, що Рігельман як історик не обмежився вузьким амплуа компілятора. До того ж, він не цурався зіставлення різних точок зору на ту чи іншу проблему, вмів зважувати аргументи «за» і «проти», порівнювати їх з відомими історичними фактами й внутрішньою логікою подій, тобто заявляв про себе як справжній дослідник. Зокрема, Рігельман продемонстрував це, коли розробляв версію про смерть Юрія Хмельницького. Стежачи за дослідницькою думкою історика у цьому питанні, можна переконатися у його здатності самостійно й досить гнучко реконструювати події минулого (тут не йдеться про ступінь достовірності обстоюваної ним версії). Так, погоджуючись з твердженням К. Крюйса про те, що Ю. Хмельницького вбили козаки І. Сірка, Рігельман водночас піддав сумніву, що це сталося саме в той час, коли проголошений турецьким урядом гетьман і «руський князь» повертався на Україну (1677). При цьому історик послався на «малороссийские объявления» (під цим терміном слід розуміти літописи Самовидця та Грабянки), які свідчили про безпідставність тверджень щодо названої дати загибелі Юрія Хмельницького²².

Продовжуючи розвивати свій погляд на проблему у формі запитань та відповідей на них, Рігельман блискуче продемонстрував здатність до причинно-наслідкового аналізу конкретної історичної події, а також її гіпотетичної реконструкції: «Как же он (Ю. Хмельницкий. — Авт.) мог быть от 1677 по 1680 год при войске турецком и с своими людьми брать города и покорять к себе людей? Кто ж резидовал будучи в Немирове тою частию Украйною и делал нападения с татарами на заднепровскую сторону? Следовательно, он тогда не был убит... А убит он конечно после, как обстоятельство доводит, что он, может быть, по повелению следовал с своими людьми за пороги, для прикрытия рабочих людей, или и для работы, к новостроящимся крепостям, или для каких либо разъездов». Викладаючи далі власну версію смерті Ю. Хмельницького, історик звернув увагу на деякі фактичні помилки, яких припустився К. Крюйс²³. Зауважимо, що й сам Рігельман, користуючись обмеженим колом джерел, хибно тлумачив це питання. І. Сірко не міг бути причетним до загибелі Ю. Хмельницького, оскільки помер у 1680 р., а Ю. Хмельницького було страчено у Кам'янці-Подільському в 1685 р. за наказом турецьких властей.

Однією з особливостей творчої манери автора «Літописної оповіді про Малу Росію» є вплетення в канву історичної розповіді свідчень очевидців подій, вживання образних висловлювань та порівнянь, що були характерними і для «високого» стилю тогочасної літератури, і для народнорозмовної мови («как бурливым ветром прах развеянный, так сила российская воинство польское... разбила и разогнала»; «Много-

²⁰ Ригельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 148.

²¹ Там же.— С. 125—126.

²² Летопись Самовидца.— С. 281, 284; Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляками.— Киев, 1854.— С. 202, 223.

²³ Ригельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 171.

грешный, делая вид, будто бы не было к тому его желания, отговаривался так, как старая девка от хорошего молодца») ²⁴.

Підсумовуючи сказане вище, можна стверджувати, що «Літописна оповідь про Малу Росію» є цілісним твором з точки зору опрідметненої, в ньому методології української історіографії другої половини XVIII ст. Авторська індивідуальність, якою позначений трактат Рігельмана, особливо рельєфно проявляється в ідейних узагальненнях концептуального характеру. У цьому зв'язку слід наголосити на тому, що «Літописна оповідь про Малу Росію», незважаючи на всю, здавалося б, калейдоскопічність описуваних подій і різноплановість сюжетних ліній, має чітко визначене ідейне спрямування. В усіх чотирьох частинах книги, а також у додатках до неї Рігельман послідовно обстоює ідеал монархічної форми влади і виступає в ролі офіційного виразника інтересів російського самодержавства. Його історико-політична концепція * базується на визнанні патримоніальних прав російських царів на всю давньоруську спадщину. З цього випливало, що, оскільки «Малоросія» була «володінням» давньоруських князів, то вона є зі своїм «народом і козаками» не чим іншим, як вотчиною імператорів Росії. Ця концептуальна заставка, зроблена Рігельманом вже у передньому слові до читачів, визначила основну ідейну тональність книги.

Саме названими причинами пояснюється стримане, а інколи й відверто вороже ставлення історика до козацької вольниці. Ідеологічна «зашореність» не полишала Рігельмана й тоді, коли він пробував з'ясувати питання про історичні корені українського козацтва. Наприклад, спростовуючи теорії неслов'янського походження козаків, він водночас не виходив за рамки політичної ідеології і заперечував право козацтва на незалежність від кріпосницької держави. Називаючи «пустым мнением» думку про походження козаків «от древних некаких вольных людей, кои яко бы не принадлежали ни к какому владению», історик засуджував їхні прагнення до непідвладності державним структурам ²⁵.

Впродовж усього твору незмінно підкреслюється неправомірність тих чи інших дій козаків, які могли зашкодити або прямо суперечили інтересам царського уряду. Зокрема, на сторінках «Літописної оповіді про Малу Росію» негативно оцінюються виступи козацтва проти збільшення залог російського війська в українських містах у другій половині 60-х років XVII ст., підпорядкованості місцевого населення царським вояводам й непомірному зростання податків, а також проти створення перешкод мешканцям волостей у відході на Запорозьку Січ. Особливо гостро засуджуються ним усілякі спроби козаків вийти з-під жорсткої царської опіки. Показовою щодо цього є оцінка Рігельманом дій гетьмана Брюховецького, який у 1668 р. разом зі своїми прихильниками вирішив «отступить от российского державства». Історик не шкодує на адресу козаків дошкульних епітетів, як то: «воры и разбойники», «запорожский наброд», «своевольцы, плуты, злодеи и бездельники» ²⁶.

Накладаючи канони самодержавної імперської політики на історію України, Рігельман розглядав факт ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. за наказом Катерини II як цілком логічний, політично виважений і закономірний акт. Відповідний уривок з книги, де розвінчується «зłodійське кубло» — запорозьке товариство, постає як глосарій відомого царського указу від 3 серпня 1775 р. Останній законодавчо підвів ризик під воєнною операцією по захопленню й зруйнуванню Січі урядовими військами під орудою генерал-поручника Текелія. Текст

²⁴ Там же.— С. 108.

* Оскільки у компілятивній праці, якою переважно і є «Літописна оповідь про Малу Росію», авторське бачення історичного процесу часто виступає у формі свідомого або ж мимовільного репродукування чужих поглядів, то під концепцією історії України та українського козацтва Рігельмана розуміються як особисті думки автора, так й ідеї інших істориків, з якими він солідаризувався й видавав за власні.

²⁵ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 3.

²⁶ Там же.— Ч. 2.— С. 99—101, 104.

названого документа історик наводить у своєму творі одразу після змалювання «всех предерзостей» січових козаків. Загалом включений до книги «Манифест о разрушенном Войске Запорожском» фактично мав значення своєрідного ідеологічного репера, з яким співвідносилися вся історико-політична концепція «Літописної оповіді про Малу Росію».

Політичні погляди, яких дотримувався Рігельман, звичайно, не свідчили про його якусь природжену «козакофобію». Маючи певні ідеологічні орієнтири, котрі стали його внутрішнім переконанням, й будучи пов'язаний узами класової єдності з російським дворянством, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» був, природно, людиною свого часу. Тому не слід чекати від нього інших політичних оцінок феномену українського козацтва. Суспільно-політичні переконання не завадили Рігельману масштабно, скрупульозно, а в ряді випадків і об'єктивно показати роль козацтва в історії України. Адже тоді, коли козаки безпосередньо не конфронтують із самодержавною владою і коли їхні дії збігаються з інтересами Росії, історик схвально і неупереджено оцінює цю суспільну верству. Насамперед це стосується висвітлення багатовікової боротьби проти турецько-татарської агресії та визволення з-під влади шляхетської Польщі.

Спостереження Рігельмана з окремих питань історичного минулого України не втратили наукового значення й сьогодні. Прикладом цього може служити окреслення істориком механізму господарської колонізації незайманих українських степів й визначення демографічних джерел поповнення козацтва. Так, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» звернув увагу на те, що польсько-шляхетське проникнення на Україну призвело до різкого посилення феодального гніту. Внаслідок цього частина місцевого населення, яке звикло «до козацтва, а не до холопських робіт», змушене було кидати рідні домівки й оселятися на необжитих просторах українського степу, де не було феодального визиску й панського примусу. Витіснене на степову периферію, воно почало займатися так званими «уходницькими» промислами — рибальством, звіриними ловами тощо (концепції ухадницько-промислового виникнення козацтва згодом дотримувався й такий непересічний вітчизняний історик кінця ХІХ — початку ХХ ст., як М. К. Любавський). Постійне проживання переселенців на неспокійному пограниччі з Кримським ханством і татарськими кочовищами на півдні України сформувало не тільки специфічний господарський уклад, а й вплинуло на їхній спосіб життя. Як писав О. І. Рігельман, коли їх стало більше, вони разом з козаками почали здійснювати збройні напади на «бусурман»²⁷.

Теорія народної колонізації південних районів України в другій половині ХVІ — ХVІІ ст. під впливом польсько-шляхетської експансії свого часу була ґрунтовно розроблена відомим дореволюційним вітчизняним істориком М. Ф. Владимирським-Будановим. Він виходив з того, що основним мотивом переселення селян на неосвоєні степи було прагнення позбавитися кріпосної залежності й здобути вільне життя. Вчений підкреслював, що міграційні процеси дуже посилюлися внаслідок швидкого закріпачення українського селянства після Люблінської унії 1569 р. Важливу роль у прискоренні колонізації земель на півдні України відіграла також Запорозька Січ, котра мала величезну притягальну силу для селян-втікачів, які шукали волі. До того ж, вона давала переселенцям готовий зразок козацького самоврядування, а також послаблювала загрозу татарських нападів²⁸.

Схожі погляди утвердилися і в радянській історіографії. Наприклад, у дослідженнях К. Г. Гуслистою, В. А. Голобуцького та інших

²⁷ Там же.— Ч. 1.— С. 18, 19.

²⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце ХVІ и начале ХVІІ в? // Архив ЮЗР.— Киев, 1905.— Ч. 7.— Т. 3.— С. ХІІ—LXXX.

вчених процес формування козацтва й заселення неосвоєних земель розглядався як результат класової боротьби. Згідно з цією теорією швидке розширення фільваркового господарства й паралельне з ним зростання феодалних повинностей на Волині, Західному Поділлі і в Галичині спричинилися до посилення експлуатації селян і, як наслідок цього, до збільшення кількості втеч їх із згаданих районів на східні і південно-східні окраїни Поділля, Київщини та інші малозаселені території. Саме маси селян-утікачів послужили тим живильним середовищем, з якого виросло козацтво²⁹. Відзначимо, що в рамках такої постановки проблеми залишається місце для «голої» соціологічної схеми, оскільки не завжди береться до уваги вся сукупність чинників, які впливали на формування козацтва. Зокрема, це стосується з'ясування ролі у цьому процесі боярсько-шляхетської верстви.

Як переконуємося, обстоювані Рігельманом думки про заселення південних районів України селянами, що рятувалися від феодалного гніту, і перехід їх на новому місці до козакування, виявилися досить продуктивними для сучасної історіографії. Щоправда, підхід Рігельмана до питання про початки української козаччини суперечить позиції тих дослідників, які розглядають козацтво як продукт іманентного розвитку феодалного суспільства України в другій половині XV—XVI ст., внаслідок чого якась частина збіглих від панів селян, дрібних ремісників та інших представників експлуатованих народних мас ставали козаками. Історик відсовує виникнення українського козацтва далеко в глибину віків, а його родовід виводить від давніх народів, які населяли колись територію майбутньої України. У цьому зв'язку він певну увагу приділив розгляду етнополітичних процесів у середовищі слов'янського світу в додержавний період. Зокрема, Рігельман писав про автохтонність слов'янського населення, яке мешкало між Дністром та Дніпром, а також на прилеглих до озера Ільмень землях. Він погоджувався з тими авторами, які вказували на масовий вихід слов'ян з Подунав'я на початку V ст. та їх розселення на просторах Східної Європи (до речі, в сучасній історичній науці питання про дунайську прабатьківщину слов'ян залишається дискусійним).

У своїй праці Рігельман спинився також на проблемі взаємин та історичної наступності слов'янства зі скіфами, кімерійцями, готами, гуннами, половцями, печенігами й іншими народами, які колись населяли Східно-Європейську рівнину. Торкаючись питання про етнічну належність згаданих народів, він помилково багатьох з них відносив до «слов'янського язика», зокрема скіфів, кімерійців, готів, половців, аланів і роксоланів. В «Літописній оповіді про Малу Росію» відстоюються також типові для тогочасної вітчизняної історіографії погляди на етногенез українців в цілому й етнічні корені українського козацтва зокрема. Так, історичними попередниками українських козаків у книзі названо «слов'ян» — аланів. Розвиваючи пасаж про етнічні витоки козацтва, Рігельман повторює твердження російського історика другої половини XVIII ст. В. М. Татищева про великий вплив кабардинських черкесів на процес формування українського етносу³⁰.

Свого часу відомий український вчений М. С. Грушевський дав ґрунтовну критику подібним «етнічним» теоріям походження козацтва, за якими українські козаки оголошувалися прямими нащадками хозарів, чорних клобуків, берендеїв, черкесів та ін. Він вважав науково некоректними висновки тих істориків, які намагалися встановити істину через етимологічне тлумачення слова «козак». За М. С. Грушевським, козаччина виникла на Україні з другої половини XV ст. як побутове

²⁹ Гуслистый К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. // Нариси історії України.— К., 1939.— Вип. 2.— С. 139—150; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 42—48; История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 173—185.

³⁰ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 4, 5, 8, 9.

явище, тобто як певний уклад життя частини місцевого населення, що мешкало на кордоні із степовими кочовиками. Найголовнішими ознаками цього укладу були «партизанська» війна з ворогом та розбійницькі напади на степових просторах; неосілість і непідвладність тих, хто козакував, будь-яким державним структурам; заняття рибними, звіриними та іншими степовими промислами. Лише з кінця XVI ст. козацтво набуло рис окремої суспільної верстви з характерною організацією та специфічним внутрішнім устроєм³¹.

Розглядаючи розвій козацтва як суспільного явища у тісному зв'язку з діяльністю окремих яскравих особистостей — Остафія Дашковича, Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Петра Конашевича-Сагайдачного та інших козацьких ватажків, Рігельман хронологічно послідовно простежив процес перетворення цієї суспільної верстви на впливову силу тогочасного суспільства. У першій частині книги автор приділив велику увагу визвольній боротьбі козацтва проти польсько-шляхетського панування. Його симпатії повністю на боці повстанців. З неприхованим співчуттям до козаків описав дослідник драматичні сторінки історії збройних повстань на Україні наприкінці XVI ст. та в 20—30-х роках XVII ст. Розмірковуючи над причинами, які спонукали козаків до збройних виступів проти магнатського і шляхетського всевладдя на Україні, Рігельман слушно вказав на «всякие наглости, налоги, обиды и притеснения»³², від яких страждало місцеве українське населення. Відомо, що в той період тяжкі соціально-економічні умови життя простих людей дедалі погіршувалися через посилення національно-релігійного гніту. Судячи з усього, історик розглядав останню обставину як основний фактор, що призвів до вибуху народного гніву. Так, акцентуючи увагу на суспільно-політичних передумовах повстання під проводом Наливайка і Косинського, він писав про те, що поштовхом до нього стало насамперед посилення утисків «благочестивым церквам и людям»³³. Варто відзначити, що сучасні дослідники підкреслюють соціально-економічну зумовленість подібних виступів. Тобто йдеться про те, що однією з головних причин козацько-селянських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. були гарячкові спроби представників панівного класу Речі Посполитої прибрати до своїх рук землі, які були зайняті козаками³⁴.

Прикметною рисою стилю Рігельмана як історика, що проявилася у висвітленні теми козацько-селянських збройних виступів, є нехтування багатьма подробицями їхнього ходу. Уникаючи ретельної фіксації всіх нюансів фактичного перебігу визвольної боротьби повстанських загонів, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» демонструє водночас схильність до генералізації описуваних подій, з'ясування їх місця в загальноісторичному контексті. Звідси помітне переважання у творі «оціночного» підходу до збройних дій повстанців. Відштовхуючись від конкретної суспільно-політичної ситуації на Україні кінця XVI ст. й 20—30-х років XVII ст., коли на козацьких шаблях зачервонили відблиски полум'я визвольної боротьби, Рігельман зображує козаків ревноними захисниками віри і старожитних прав українського народу. Він без будь-яких недомовок відмежовується від стереотипів польсько-шляхетської ідеології, яка вважала їх затятими бунтівниками, призвичаєними до дикого розбою. Історик має рацію, коли звертає увагу на те, що слава і сила козаків дуже непокоїли польських феодалів, які хоті-

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 65—82.

³² Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 27.

³³ Там же.— С. 28.

³⁴ Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні.— С. 54.

ли повсякчас утримувати запорозьке військо у покорі. Важливим практичним кроком польського уряду на шляху до утримання під контролем Запорозької Січі стало, відзначає Рігельман, спорудження у середині 30-х років XVII ст. Кодацької фортеці на Дніпрі³⁵.

У «Літописній оповіді про Малу Росію» однозначно позитивно оцінюється ще одна суттєва риса козацького способу життя — боротьба проти турецько-татарських нападників. На сторінках книги, де розкривається ця тема, козаки постають мужніми оборонцями України, щитом для Польщі і грозою для кримчаків і турків. Їхні сміливі сухопутні й морські походи проти ворогів були блискучими зразками воєнного мистецтва. Завдяки їм тисячі невільників повернулися з ненависного полону. Під захистом козаків на українських землях створювалися порівняно сприятливі умови для розвитку економіки, зокрема, як відзначає Рігельман, хліборобства, торгів та всіляких промислів. З твору історика випливає також, що боротьба проти турецько-татарської загрози служила своєрідним полем для виявлення воєнної звитяги і кращих моральних якостей воїна — захисника Батьківщини. Саме з таких позицій автор підходить до висвітлення участі козацького війська в польсько-турецькій війні 1620—1621 рр. У той період, підкреслюється в «Літописній оповіді про Малу Росію», козаки проявили почуття громадянського обов'язку та патріотизму, засвідчивши «не угасшую в себе искру верности и любви к отечеству своему»³⁶.

Порівняно з давньою історією України у праці Рігельмана набагато ширше висвітлено хронологічний відтинок історичного минулого українського народу, в тому числі козацтва, від початку визвольної війни 1648—1654 рр. і до другої половини 80-х років XVIII ст. Особливо велику увагу в ній приділено питанням визвольної війни. Останнє можна вважати закономірним, якщо врахувати той факт, що ця подія за своїм розмахом, широтою географічного охоплення, масштабами втягнення у вир боротьби величезних мас людей, далекосяжними соціальними і політичними наслідками, котрі незгладимо позначилися на соціально-економічних відносинах у суспільстві й розстановці класових сил, а також за великим міжнародним резонансом набула характеру справжньої революції. Як відомо, одним з найголовніших результатів визвольної війни стало приєднання України до Росії. Саме цей момент становив чи не найбільший інтерес для Рігельмана як історика з певними політичними переконаннями і класовими пріоритетами. Коли ж зважити ще й на те, що в його розпорядженні були деякі важливі історичні джерела, які проливали світло на події визвольної війни, то стає зрозумілим, чому автор «Літописної оповіді про Малу Росію» відвів згаданих темі стільки місця у своїй книзі. Завдяки використанню праці П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі», а також матеріалів літопису Самовидця йому вдалося не лише відтворити загальну картину визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., а й ряд незначних її епізодів та подробиць, що внесло в історичну оповідь конкретику, без якої неможливо уявити дух епохи.

Що стосується тлумачення в «Літописній оповіді про Малу Росію» причин визвольної війни, то Рігельман фактично йшов за усталеною історіографічною традицією. Зокрема, тут простежуються ідеї французького офіцера і дипломата П. Шевальє, який непогано знав життя, звичаї і воєнну тактику українських козаків. До того ж, Шевальє був добре поінформований про події 1648—1652 рр. у Речі Посполитій, оскільки виконував тоді обов'язки секретаря французького посольства у Польщі.

Отже, спираючись на залишені Шевальє записки про перші роки визвольної війни, а також виходячи з деяких інших міркувань,

³⁵ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 46, 47.

³⁶ Там же.— С. 15, 36.

Рігельман визначив, принаймні, дві основні причини спалаху всенародного повстання проти польсько-шляхетського панування на Україні.

Насамперед, як постає з книги, це фактор суб'єктивно-психологічного порядку, пов'язаний з волею сильної особистості. Йдеться про суспільно-історичне значення постаті Б. Хмельницького, який, маючи притаманні вождеві якості, зміг сколихнути у бажаному йому руслі суспільну свідомість й повести за собою народ. На думку Рігельмана, історична заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він «мужественным вооружением с запорожскими казаками против Польши, отторгнувшись от них, всю Малороссию по-прежнему как отчину, в подданство российское доставил»³⁷. На думку історика, рішення Б. Хмельницького розпочати збройну боротьбу за визволення України було природною реакцією людини на особисту образу, а конкретніше — на загарбання польським підстаростою Чаплинським родинного маєтку Суботова та його нечувані жорстокості щодо сім'ї майбутнього гетьмана. Запалене подібним чином «неукротимое в нем пламя злобы» й штовхнуло Хмельницького, вважає історик, на небезпечний шлях війни.

Другою причиною, яка послужила поштовхом до всезагальної визвольної боротьби українського народу, якщо систематизувати думки автора «Літописної оповіді про Малу Росію» з цього приводу, була вкрай складна суспільно-політична й соціально-економічна ситуація, що склалася на Україні на середину XVII ст. внаслідок жорстокого національно-релігійного гніту й економічного режиму, встановленого правлячим класом шляхетської Польщі. За словами Рігельмана, це незліченні «Малой России притеснения, наглости и убийства, с нарушением всех жалованных ей от польских королей прав и закона»³⁸. Як бачимо, незважаючи на певні ідеалістичні ілюзії й стереотипи офіційної ідеології царського самодержавства, історик з достатньою долею реалізму підійшов до пошуку суспільних коренів визвольної війни 1648—1654 рр.

Що стосується тези Рігельмана про повернення Б. Хмельницьким російським царям їх «отчин» — України, то всупереч бажанню самого автора, вона спростовується вміщеними у книзі текстами історичних джерел. Йдеться про комплекс документальних матеріалів (зокрема про Березневі статті), в яких визначаються договірні умови переходу України під «міцну і високу руку» російського царя, тобто юридично узаконюється акт приєднання її до Росії³⁹. На основі ознайомлення з цими документами критично мислячий читач міг переконатися в тому, що Україна ввійшла до складу Російської держави далеко не на правах удільного володіння російських самодержавців, оскільки її політико-правовий статус зберігав основні ознаки суверенної держави.

Пильну увагу Рігельман приділив висвітленню перебігу подій російсько-шведської війни першої чверті XVIII ст. на Україні, які він розглядав у тісному взаємозв'язку з «изменой гетмана Мазепы с сообщниками». Як відомо, спроба Мазепи вивести Україну з-під царської опіки, спираючись на силу зброї й тонку дипломатичну гру, не на жарт сполошила уряд Росії. Зокрема, це спричинилося до небаченого до тих пір сплеску політичної активності царизму, який розпочав тотальний ідеологічний наступ, спрямований на викоренення на Україні настроїв «мазепинства». З огляду на усталені на той час офіційні оцінки вчинку Мазепи, Рігельман прагне змалювати якомога повніший портрет цього політичного діяча, а це передбачало, в розумінні історика, розповідь «о природе, жизни и поведении того Мазепы, с его делами, хитростями, поступками и службою по смерть его»⁴⁰. З цією метою він навів у своєму творі велику кількість спеціально дібраних документів цар-

³⁷ Там же.— С. 36.

³⁸ Там же.— С. 49.

³⁹ Там же.— С. 180—204.

⁴⁰ Там же.— Ч. 3.— С. 1.

ського уряду, а також витягів з праць вітчизняних та зарубіжних історіографів⁴¹.

Загалом, чим далі відходить Рігельман від давнього періоду української історії і чим ближче підходить до свого часу, тим усе більшою мірою «Літописна оповідь про Малу Росію» набуває «хрестоматійного» вигляду завдяки включенню до неї великої кількості документів російського уряду, які автор відверто коментує в офіційно-охоронному дусі. У творі дедалі частіше описується не стільки конкретний факт, скільки подається своєрідна світська хроніка з життя верхівки української старшини та російської аристократії. Історик починає звертати надмірну увагу насамперед на «протокол» тієї чи іншої події і не скупиться на славослів'я на адресу російських царів.

До «Літописної оповіді про Малу Росію» додано дві карти, а також включено ілюстративний матеріал. Останній має велику історичну цінність — це 25 ілюстрацій, на яких зображено переважно типових представників різних станів, що існували на Україні в другій половині XVIII ст., у тому числі козацтва. Вміщено в ній портрет Б. Хмельницького, а також малюнок «Запорозька Січ. Вибори кошового отамана», зроблений рукою самого Рігельмана. Авторство решти ілюстрацій досі не вдалося встановити. Відомо лише, що, перебуваючи у фортеці св. Дмитрія Ростовського (нині Ростов-на-Дону), Рігельман замовив їх якомусь українцю, вихідцю з духовенства, який відбував тоді покарання у названій фортеці⁴². Виконані художником малюнки різних соціальних типів українців мають неабияке значення для дослідження культури України XVIII ст.

В цілому ж, «Літописна оповідь про Малу Росію», у якій представлено широку панораму історичного минулого українського народу, насамперед козацтва, є типовим для української історіографії другої половини XVIII ст. компілятивним трактатом. Це помітно девальвує її джерелознавче значення. Тому вона не може розглядатися як самостійне джерело з історії українського козацтва. Водночас праця Рігельмана, у якій віддзеркалилися характерні риси тогочасної історичної думки, не є простим «зшитком» різнорідних матеріалів, механічно зібраних автором в одне ціле. Залучені Рігельманом документи й уривки з досліджень інших істориків опрацьовувалися ним у рамках певної дослідницької процедури й переосмислювалися ідейно. Наявні у «Літописній оповіді про Малу Росію» сюжети про виникнення українського козацтва, життя запорозців на Січі та їхні військові походи, історичне буття козащини в період після визвольної війни 1648—1654 рр. помітно зорієнтовані автором на ідеологічні стереотипи російського самодержавства.

Одержано 07.02.91.

Характеризуються взгляды известного представителя украинской историографии второй половины XVIII в. А. И. Ригельмана на проблему возникновения и развития украинского казачества, вытекающие из его труда «Летописное повествование о Малой России». Подчеркивается, что, несмотря на компилятивный характер, вследствие чего снижается значение исторического трактата А. И. Ригельмана как источника, он имеет своеобразную авторскую концепцию истории украинского казачества, опирающуюся преимущественно на идеологические критерии.

⁴¹ Там же. — 37—39, 43—49, 54—55, 57—65, 68—76, 97—108.

⁴² Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане. — С. V—VI.